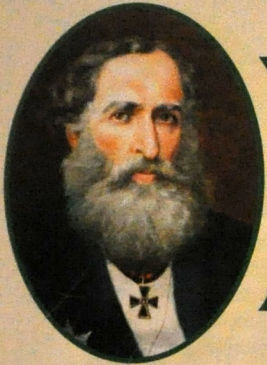

Xatira Karimova,
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar
Institutunun böyük laborantı
E-mail: xatire.m@mail.ru

Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsərinin nəşrlərinə ümumi baxış

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda orta əsrlər Şərq əlyazmaları toplanır, sistemləşdirilir, mühafizə edilir və dərc olunur. Hazırda institutda Azərbaycan, türk, özbək, fars və ərəb dilində 40 000-ə yaxın sənəd var. Onlardan 11 000-dən çoxu qədim əlyazmalardır. Bu mətnlər bizə orta əsrlərdə azərbaycanlıların tibb, astronomiya, riyaziyyat, poeziya, falsafə, hüquq, tarix və coğrafiya kimi elm sahələri barədə hansı fikirdə olduqları haqda çox geniş məlumat verir.

İnstitutun əsası 1924-cü ildə Bakıda Ümumazərbaycan Regional Konqresi keçirilən zaman qoyulub. Konqres qədim əlyazmalara və nadir kitablara həsr olunan şöbəyə malik elmi kitabxana yaratmağı qərara aldı. Əvvəl bu kitabxana Azərbaycanın elmi tədqiqat cəmiyyətinin bir hissəsi idi. Sonralsə o, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna birləşdirildi.

1955-ci ildə əlyazmalar şöbəsi Müstəqil Elmi Tədqiqat Mərkəzinə, sonralar isə Əlyazmalar İnstitutuna çevrildi. İnstitutda olan qədim əlyazmaların çoxu Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Əbdülqani Əfəndi Xalisəqarızadə, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhman Mirza Qacar və Mir Möhsün Nəvvab daxil olmaqla XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli düşünçə sahiblərinin xüsusi toplusundan alınıb. İnstitut bu günə

qədər də bütün Azərbaycan ərazisindən əlyazmalar, tarixi sənədlər və nadir kitablər toplamaqla məşğuldur.

Yuxarıda adlarını sadələşdirmiş bir neçə qədim mətn əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan nadir əlyazma əsərlərinin çox kiçik bir hissəsidir. Son iki yüz il ərzində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan ziyalıların yazılı irsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnstitutda həmçinin A.A.Bakıxanovun "Qanuni Qüdsi" (Tiflis, 1831), Mirzə Kazımbəyin "Tatar əlifbası kitabı" (Qazan, 1839), Həsən ibn Mehdimin "Ana dili" (Təbriz, 1894), Mirzə Şəfi Vazehin "Müntəxabatı-Türki" (Təbriz, 1855), Mirzə Həsən əl-Qadarinin "Məşhur Qafqaz və Azərbaycan şairlərinin şeirlər toplusu" (Leypsiç, 1867), "Dağıstan tarixi" (Sankt-Peterburq, 1894) və Həsən Bəhərlinin "Azərbaycan tarixi" (Bakı, 1921) kimi daşbasma və litoqra-

fiyalar (köhnə çap kitabları) da var (1). Onların əsərləri dünyanın bir çox əlyazma xəzinələrində, kitabxanalarında, o cümlədən AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, müxtəlif arxivlərdə mühafizə edilən çap kitabları arasında Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsəri də vardır. İnstitutda bu əsərin iki nüsxəsi qorunub saxlanılır. Birinci ilkin nüsxə 1839-cu ildə Kazanda nəşr olunan "Türk-tatar dilinin qrammatikası", ikinci isə 1846-cı ildə yenidən nəşr olunan "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlanır.

Adətən, Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" adlı əsərini Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası adlandırırlar (2, səh. 33). Mirzə Kazımbəyin dilçi alim kimi fəaliyyətinin başlıca məziyyətlərindən biri onun türk dili ilə məşğul olması və bu dilin qrammatik əsaslarını yazıb hazırlamasındadır. O vaxt türk dilinə elə ciddi önəm verilmirdi. Kazımbəy əsərinə başladığı dövəmlər türk ləhcələri və dilləri dövrlərini əhatə edir. Bu dövr daha çox türk dillərinin tam diferensiallaşması, müstəqil dillər kimi özünəməxsus ədəbi dil xüsusiyyətləri qazanmadığı bir dövrdür. Hətta o zamanlar Rusiya imperiyasında əksər türk dilləri "Tatar" və ya "Türk-tatar" adlı vahid dilin ayrı-ayrı dialektləri kimi qəbul olunurdu. Azərbaycan dilinin tarixi ümumilikdə türk dili tarixinin bir hissəsi olduğundan dilin inkişaf mərhələlərinin hər bir pilləsinə balad olmaq üçün yenə də türk dilinin tarixinə söykənmək gərəkdir. Mirzə Kazımbəy türk dilinə dair tədqiqatlarını bu sahəyə dilçilikdə diqqət yetirilmədiyi bir dövrdə başlayıb. "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsəri Azərbaycan türkcəsinin qrammatikası ilə bağlı yazılmış sonrakı dövrün tədqiqatları üçün açar rolunu oynadı. Bu əsərin digər kulturoloji dəyəri də tədqiqatın Avropa səpkisində yazılmasındadır. Ondan 1921-ci ildə Jan Denin "Türk dilinin qrammatikası" əsərinin nəşrinə qədərki dövrdə Avropa universitetlərində əsas istinad ədəbiyyatı kimi istifadə olunurdu. Əvəzsiz tədris vəsaiti sayılan bu əsər 1848-ci ildə alman alimi Senker tərəfindən alman dilinə tərcümə olunaraq Leypsiçdə nəşr edilmiş və Avropada fəxri yer tutmuşdu. Əsərdə Mirzə Kazımbəy "Azərbaycan dili" terminini ilk dəfə elmi surətdə əsaslandırmış və "Azerbican" formasında elmi dövraya daxil etmişdir. Bu "qrammatika" sayəsində nəinki rus, hətta Qərbi Avropa şərqşünaslarının, müəllimlərinin və Şərq dilləri mühazirəçilərinin parlaq pleyadəsi yətişdirildi. Əsər indi də öz elmi aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Dünya türkoloqlarının tez-tez istinad etdikləri bir mənbəyə çevrilməsi də onun elmi dəyərinin göstəricilərindəndir.

Bu çap əsərinin hər iki nüsxəsinin tədqiqi zəruridir.

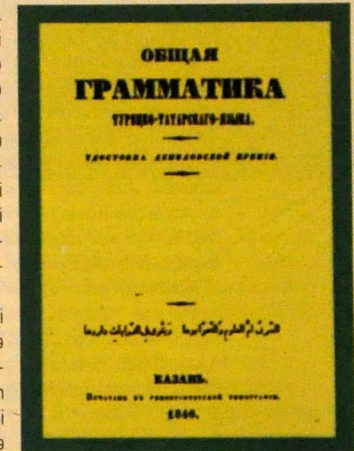
Hər iki nüsxədə müxtəlif dəyişikliyə yer verən Kazımbəy hətta müxtəlif məqamlara dair ziddiyyətli baxışlarını, öz fərdi münasibətini ikinci nəşrin ön sözündə bildirib.

Kitabın birinci nüsxəsi 253 səhifədən ibarətdir. Cildi yaşımtil rəngdə, kartondur. Özəyi isə qəhvəyi rəngdə dəridir. Bu çap kitabının təxminatın Mirzə Muxtarov adlı şəxsə aid olduğu göstərilir. Daha sonra Yaqub Əliyev adlı şəxs həmin adın üstündən qırmızı qələmlə xətt çəkərək kitabın ona məxsusluğunu toplunun əvvəli və sonunda yazmaqla bildirmişdir. Bütün bunlar, təbii ki, mübahisəli olaraq qalır. Kitab mündəricat və 3 hissədən ibarətdir. 1-ci hissə 7, 2-ci hissə 11, 3-cü hissə isə 3 fəsildən ibarətdir.

Kitabın II nüsxəsi naqisdir. Cildi sarımtıl rəngdə, kartondur. Özəyi isə açıq-qəhvəyi rəngdə parçadır. Hər iki nüsxə iki dəfə sahifələnməmişdir. Birinci sahifə ön sözdən başlamış mündəricatdakı rum rəqəmləri ilə sıralanmışdır. İkinci sıralanma isə ərəb rəqəmləri ilə əsərdən başlanmışdır.

Birinci nüsxənin 2-ci hissəsinin 7-ci fəslində feilil şəkil kateqoriyalarından biri olan güman və ya şərt şəkli öz yerini tutur. Burada güman və ya şərt şəkil kateqoriyalarına aid nümunələr göstərilmişdir: əgər buyursaydın, mən yazardım. Если ты приказал бы, то я бы писал (3, səh. 300).

İkinci nüsxədə Mirzə Kazımbəy növbəti dəyişikliklər edərək feilil şəkil kateqoriyalarının yeni bir formasını əlavə etməklə qrammatikani daha da zənginləşdirib. Kateqoriyaya daxil olan aydınlaşdırma forması 256-cı sahifədə yer alıb. Bir nümunədə bu formanın müəllif tərəfindən verilən şərhinin gedişatına orijinalda nəzər yetirik. "Когда вы были в Лондоне, я занимался учением в Париже" это значит, что ни вы не знали в то время о моих занятиях в Париже, ни я не знал о вашем пребывании в Лон., и что это обьянилось после (4, səh. 257). Çox aydın, anlaşıqlı bir "dildə" oxucuya öz fikrini bəyan etmişdir. Aydınlaşdırma formasının bu nümunəsini dilimizə çevirəndə Kazımbəyin niyə məhz aydınlaşdırma formasını da kateqoriyaya əlavə etdiyinin zəruriliyinin bir daha şahidi oluruq. "Siz Lon-

donda olanda mən Parisdə təhsil alırdım” – buradan aydın olur ki, o vaxtı mənəm Parisdəki təhsilim sizə və sizin Londonda olmağınız da mənə bəlli deyildi. Bu, sonradan aydın oldu”

Birinci nüsxədə müəllif diqqətimizi türk dilində söz onlüklərinin olmamasına yönəldir. O, sözün bu formasını qoşma adlandırmağı daha uyğun hesab edərək bir sıra qoşma nümunələrini sadalayır: ötrü, üzrə, əvvəl, üçün, kimi, başqa, doğru və s. (3, sah. 356-357).

Həmin qoşmaların içində hallanmayan haqiqi qoşma adlandırılı bilər. Bunlar sıradakılardır: üçün, ilə, belə, bura, tək, dək, kimi, görə və digərləri. İsim və zərflərlə işlənən digər qoşmalar cümlədə sözünü kimi istifadə olunanda hallanmır. Ancaq ikinci nüsxədə yuxarıda verilmiş, müəllifin sadələşdiyi nümunələrin əynisini sözünü adlandırıb. Lakin bu dəyişikliyin heç bir şərhini verməyib (4, sah. 445).

Bir məqamı da nəzərə çatdırmaq ki, Kazımbəy cümlələrdə sözlərin sonluğunu yarı qoyub, sonadək bitirmədən, qrammatikani işləmişdir. Bu da öz növbəsində çapda dəyişilməyib. Cümlələr oxucular tərəfindən anlaşılıqlı olduğu üçün heç bir çətinlik yaratmır. Belə sonluqsuz sözlər, demək olar ki, hər üç səhifədən bir qarşımıza çıxır (*Грам. Шмидта с. 261, Чув. языка с. 261, Татар. наречиях с. 266, начерт. правил. Чув. языка с. 290, прои. соверш. вторым с. 295*).

Kazımbəyin qrammatikasının yeddinci fəslı sayılara həsr olunub. Müəllif əsərində qeyd edir ki, türklər iki cür, sıfırlar və hərfərlə sayırlar. Bu fəsilədə sayın üç növündən (bölgü, miqdar, sıra sayları) bəhs edərək göstərir ki, sadə xalq dilində “on üç” sayı uğursuz hesab

edilir, ona görə də azərbaycanlılar çox vaxt on üç əvəzinə “ziyədə” sözünü işlədirlər (4, sah. 100).

Vurğusu sonuncu hecaya düşən “səksən” sözü farsca “itsən” anlaşıldığı üçün ədəbi cinaslardan qaçmaqdan ötrü Kazımbəy bu türk mənşəli sözün farsca “haşdad” sayı ilə əvəzlənmişdir (5, sah. 79).

İl nəşrdə şərti işarələrin çox az işlənməsi də gözəndən qaçmır. Azərbaycan, türk və tatar dillərində olan nümunələr elə əski alifbadaki kimi qalır (4, sah. 228). Lakin bu dillərin feillərinin müxtəlif hal və təsərif nümunələri cədvəlində, ora salınmış formaların tələffüzünün yerləşdirildiyini görmək olur. Müəllif ön sözündə bu sözlərin tələffüzünün zamanların, feil formalarının (4, sah. 250-274) və feillərin müxtəlif cinsləri (4, sah. 156-179) barədə bəndlərdə rastımıza çıxacağını bildirib (4, sah. 6-7).

Demək olar ki, mətlərin hər yerində xeyli dəyişikliklər vardır. Öncəki nəşrdə təkrar və izahlar çoxluq təşkil edirdi. İkinci nəşrdə isə bu təkrarların, izahların çoxunun yetərincə ixtisarını aydın şəkildə görürük. Alimin özünün də qeyd etdiyi kimi, tələbələr üçün çətin anlaşılan yerlərin izahı məqsədilə çox tez-tez bəzi əlavələr etməyə vadar olmuşdur (2, II).

Demək olar ki, Mirzə Kazımbəy “Общая грамматика турецко-татарского языка” əsərində bütövlükdə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun qədim və əzəl cəhətlərini ətraflı, asan dildə oxuculara çatdırma bilmişdir. Bu da təsadüfü deyildir ki, Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə aparılan, demək olar, bütün tədqiqat işlərində Kazımbəyin qrammatikası etibarlı və ilkin elmi mənbə hesab edilir. ♦

Ədəbiyyat:

1. F.Ələkbərli. www.alakbarli.aamh.az
2. Y.Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı universiteti nəşriyyatı – 1992.
3. Мирза Казем-Бек. Грамматика турецко-татарского языка. Казань – 1839.
4. Мирза Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань – 1846.
5. A.Əlizadə. “Azərbaycan dilinin morfologiyasının öyrənilməsinə Kazımbəyin “Общая грамматика турецко-татарского языка” Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri – 1994, № 1-4.

Резюме

Среди различных старопечатных книг, хранящихся в институте рукописей имени М.Физули при НАНА, имеется сочинение М.Казимбека “Грамматика турецко-татарского языка”. В институте также хранятся два издания сочинения. В оба издания он включал различные изменения. В предисловии ко второму изданию, выразил свою позицию по различным вопросам. Важность сочинения сохранила свою актуальность и в настоящее время.

Ключевые слова: Мирза Казимбек, грамматика, издание, транскрипция.

Summary

Among a variety of old printed books protected archives Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences, there is a work of Mirza Kazembek “Turkish-Tatar Grammar”. Two editions of the work protect in Institute. In both editions he included various changes. In the preface to the second edition he expressed his personal opinion, even, conflicting views on various issues. The importance of the work, remain relevant for today.

Key words: Mirza Kazembek, grammar, edition, transcription.